

РЕЦЕНЗІЯ

на дисертацію Дячук В.Р. «**Моделювання й типологія мовної картини світу носіїв сучасних українських діалектів**», подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 035 «Філологія». Київ, 2023.

Дисертація В.Р. Дячук присвячена важливій проблемі сучасної лінгвоукраїністики – дослідженню регіональних моделей світобачення носіїв діалектів. Актуальність дослідження не викликає сумнівів, оскільки в ньому розв'язано нагальні проблеми мовного коду українців, механізмів функціонування вербальних засобів, що зберігають традиційні духовно-культурно цінності нації – релігійні, міфологічні, фольклорні. В умовах боротьби за власну ідентичність такий напрям лінгвістичного аналізу закладає перспективи створення розмаїтої і водночас цілісної картини світу українців з унікальним світовідчуттям у семантиці слова.

У зв'язку з визначеною проблемою предметом дослідження стали парадигми когнітивних одиниць, сформованих навколо універсальних родинно-знакових понять *мати, батько, батьки, Мати Божя*. Зіставно-порівняльний аналіз віддалених, локально різних культурних типів середньонаддніпрянського й гуцульського мовнокультурних ареалів уможливорює виявлення багатоманітності спільного діалектного фонду нації.

Дослідження реалізовано на трьох етапах: аналізові мотивації ключових слів концептів; моделюванні польової структури концептів; з'ясуванні концептуального потенціалу ключових слів когнітивних одиниць.

Детально вивчаючи слов'янський і власне український досвід лінгвістів у теоретичних працях з проблеми, авторка обирає власну модель концепту як матриці, когнітивного інструмента, який використано «для пізнання й опису об'єкта дійсності; сукупності когнітивних ознак, які в діалектних субконтинуумах мають різний ступінь оприявлення, формуючи, таким чином, варіантну реалізацію інваріантного аналога» (с. 26). Це є алгоритмом

впорядкування та класифікування матеріалу, з'ясування структурних особливостей модельованого об'єкта для реконструкції діалектної картини світу.

Ураховуючи всі можливі критерії поділу концептів, дисертантка формує теоретичні засади осмислення ключових понять *мати*, *батько*, *батьки*, *Мати Божя* та пропонує їхнє тлумачення як семантичних утворень, що марковані етнічною специфікою та мають однослівні еквіваленти в перекладі з іншими мовами. За суб'єктом концептуалізації – це універсальні (базові, загальні, загальнолюдські) поняття, за типом позначуваних об'єктів – це антропоконцепти які утримують зв'язок з християнськими традиціями та язичницькими віруваннями (с. 43).

Про належну достовірність результатів дослідження свідчить широка джерельна база: 1) прововані тексти (монологи, діалоги), зібрані за авторською програмою-питальником, що охоплює ціннісні аспекти, вікові групи носіїв середньонаддніпрянського та гуцульського діалектів; 2) діалектні тексти та словники, лінгвістичні атласи кінця ХХ – початку ХХІ ст. Поглиблюють лінгвістичний аналіз, використані в роботі, фольклорні (тексти пісень, віршів, голосінь) та малі фольклорні жанри (паремії, фразеосполуки, афоризми, побажання, загадки), упорядковані у кінці ХІХ – першої чверті ХХІ ст. та етнографічні матеріали.

Науково обґрунтованим є вибір методів дисертації – від загальнонаукових (індукції, дедукції, аналізу, синтезу) до власне лінгвістичних (семантичного, зіставно-порівняльного, текстологічного, концептуального). Усі вони уможливили детальне вивчення обраних концептів і зокрема символічно-ціннісного поняття *мати* в середньонаддніпрянському та гуцульському говорах, що засвідчено в другому розділі дисертації.

Віра Романівна репрезентує багатовимірну класифікацію назв *матері* у середньонаддніпрянському говорі, серед яких *терміни спорідненості*, *усічені форми*, *присвійні синтаксичні конструкції*, *двокомпонентні номінації*, *усталені конструкції*, *утворення з виразною позитивною оцінкою*, *фразеосполуки*, *порівняльні звороти*, *метафоричні номінації* тощо. Зауважимо, що ці поняття

належать до різних класифікацій – структурної, семантичної, граматичної, стилістичної. Їх поділ у межах загальної класифікації сприяв би упорядкуванню названих лінгвістичних термінів. Це б дозволило уникнути зарахування деяких одиниць до синонімічних понять. Наприклад вислів *прийн'ати за мат'ір* подано в переліку усталених конструкцій і фразеосполук. Чіткий поділ мінімізував би деякі неточності, напр. не зовсім коректне поняття *утворення з виразною позитивною оцінкою (мамочка, матінка)* (с. 55), оскільки є загальновідомі термінологічні назви – зменшено-пестливі форми або демінутиви.

Концепт *мати* логічно представлено у двох ціннісних світах – дитини, що ґрунтується на біологічному чиннику (наявності чи відсутності кровного зв'язку між дитиною та матір'ю), стосунках між ними, які є визначальними у формуванні особистості дитини, її сприйнятті матері як основного джерела любові й захисту, авторитету.

Показово, що в оцінці «чужих» у середньонадніпрянських говірках деякі характеристики повторюються, зокрема кровний зв'язок, що свідчить про цілісну універсальну для всіх мовців ціннісну шкалу сакрального світовідчуття. Незважаючи на жорстку політику знищення церкви в цьому регіоні впродовж минулого століття, в мовній свідомості носіїв говірки живуть апокрифічні фольклорні джерела.

Для з'ясування мовної картини світу, очевидно, не настільки важлива структура номінацій, однослівні вони чи двослівні, як текстова семантика, напр. в протиставленні сакрального і профанного: *с'в'а'та |мати Пок'р'івон'ко / пок'рий мо'йу го'л'івон'ку / хоч т'р'анкойу / хоч ган'ч'іркойу / хоч чим не|бут'* (с. 79); мовної пам'яті богослужбової церковнослов'янської спадщини: *Днесь раждає причиста Панна; / Бог во шопе между скоте, / Христос спочива, / Бог во плоте* (с. 81). Для гуцульських діалектів показовим є вживання слова *Матка* у фольклорі: *Стріченє. То я вам не скажу, то кажут, шо стрічаєтси зима з літом, а то шо стріласа **Матка** з Ісусом Христом* (с. 120). Для цього мовного ареалу характерне збереження язичницьких вірувань, закодованих у

християнських обрядах, зокрема в пересторогах поєднання Богоматері з водною стихією, де, за повір'ям, вона чатує на втоплеників (с. 125). У дисертації наведено приклади з фольклорних та етнографічних джерел. Було б інформативно, якби були порівняння з сучасними віруваннями гуцулів: зберігся їх відголос чи ні.

Про однакові ціннісні доміанти концепту *мати* у віддалених українських говорах свідчить те, що відмінності його змістового наповнення зосереджені передусім в його периферійній частині, що відображає фізіологічний, морально-етичний, функційний, емоційно-психологічний аспекти.

Випрацювану матрицю моделювання діалектної картини світу застосовано і в третьому розділі дисертації «Концепт *батько* в середньонаддніпрянському та гуцульському мовних ареалах». Порівняльний аналіз засвідчує відмінність у вживанні назв батька. У гуцульському діалекті функціонує низка синонімів *тато, дедя, гедя, лельо, неньо* (с. 181), тоді як у наддніпрянських говірках їх кілька: *тато, батько, папа*. Останнє слово, як видно з текстів самих носіїв, – це вже відносно нова зросійщена назва. Вплив російської мови, на жаль, позначився відчутно на мові носіїв глибинних українських говорів. І цьому явищу теж треба дати кваліфіковану оцінку.

У четвертому розділі встановлено, що в межах середньонаддніпрянського та гуцульського діалектних просторів зміст концепту *батьки* формують 15 когнітивних характеристик, що належать до ядерного та периферійного сегментів його польової структури. Ядерний компонент – це, як і в інших концептах, сталий, спільний для обох ареалів складник національного світобачення, який відображає соціально-статусні та родинні зв'язки. Різні концептуальні ознаки зафіксовано на периферійному рівні, які вказують на унікальні особливості діалектів. У середньонаддніпрянському говірковому просторі виявлено концептуальні ознаки 'діти дбають про батьків', а в гуцульському говорі – 'батьки захищають та оберігають свою сім'ю' та когнітивний смисл 'батьки – приклад наслідування для дитини'.

Різними є народні традиції, що є основою розбудови семи 'духовні батьки', що представлено в парадигмах – *хрещені (хресні) батьки, весільні батьки*.

Прикро, що ми їх поступово втрачаємо, особливо весільні, а з ними й усталені запрошення, звертання до батьків, назви післявесільних етапів обряду.

У розділі п'ятому «Зіставна характеристика моделей світобачення носіїв середньонаддніпрянських та гуцульських говірок» показано спільні і відмінні засоби створення мовної картини світу двох віддалених, але глибоко українських національних мовних ареалів, побудованих на асоціативно-образному, символічному сприйнятті першооснов людського буття. Символами аналізованих понять є екзистенційні національно-ментальні основи буття: *матері – земля, батька – хліб*. Показовим для нашого світосприймання є асоціативні зв'язки концептів *мати, батько*, як і *Матері Божої*, з сакральним світом християнства. Відмінності свідчать не про різну ментальність носіїв наддніпрянських і гуцульських говорів, а про широкий спектр бачення, унікальне семантичне вираження когнітивних відчуттів, які увібрали в себе історію, традицію, природу обох ареалів. Цей розділ короткий, але дуже перспективний для поглиблення асоціативно-символічних зв'язків об'єктів аналізу не лише обраних, а й багатьох інших для відтворення багатоманітної картини світу українців в різних говорах і говірках.

Висновки відповідають завданням дисертації і акцентують на її найвагоміших результатах. Наочним і практично цінним є представлення результатів дослідження у шістнадцятьох додатках до роботи, які можуть стати вагомим опертям нових діалектологічних студій.

До висловлених у тексті зауважень і міркувань додам ще незначні огріхи, зокрема щодо термінологічного апарату. У дисертації зрідка вживані слова і вислови: *понятійний складник* (с. 39, 203), *взаємовідносини* (с. 63). Загальноприйнятими та нормативними на сьогодні є слова *поняттєвий, взаємини, стосунки*. Слово *відносини* має іншу лексичну сполучуваність: *економічні відносини, політичні відносини, відносини між країнами* тощо.

Рецензоване дослідження В.Р. Дячук належно апробовано у відомих збірниках наукових праць і на різноманітних наукових заходах. Публікації виконані на високому рівні, в основі яких достатня для виконання поставлених

завдань кількість емпіричного матеріалу. Авторка дисертації опублікувала чотири статті у фахових виданнях України, одну – за кордоном, які відповідають вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінетів Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44. Основні положення дисертації представлено в доповідях на вісьмох всеукраїнських і міжнародних наукових заходах.

Підсумовуючи, наголосимо на розв’язанні в роботі важливих проблем сучасної діалектології та етнолінгвістики: глибинного пізнання семантики діалектної мови, структурування людського мислення та визначення типів мовомислення. Її перспективу вбачаємо в можливостях моделювання широкого спектру говіркових картин світу в синхронному і діахронному аспектах. Положення та узагальнення праці можуть бути використані для створення об’єктивного й цілісного портрету концептосфери сім’ї в мові представників різних частин сучасного українського діалектного континууму.

Отже, дисертація В.Р. Дячук «Моделювання й типологія мовної картини світу носіїв сучасних українських діалектів» – це завершена самостійна кваліфікаційна наукова праця. Про її вдало випрацюваний методологічний рівень свідчить наукова новизна, безсумнівна актуальність, належний рівень реалізації завдань, незаперечна теоретична і практична цінність. Констатуємо, що робота відповідає вимогам усіх чинних нормативних документів, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 035 «Філологія».

Рецензент:

доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник відділу
стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інституту української мови НАН України

Т.А. Коць